

Здобутки українізаційних процесів у минулому та особливості сучасної мовної стратегії України

Юлія Рисіч-Шафранец

Вроцлавський університет, Вроцлав – Польща
julia.rysicz-szafranec@uwr.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-9492-8069>

Sukcesy poprzednich ukrainizacji oraz specyfika nowoczesnej strategii językowej Ukrainy

Julia Rysicz-Szafranec

Uniwersytet Wrocławski, Wrocław – Polska

STRESZCZENIE. Artykuł poświęcony jest ukrainizacjom w dziejach Ukrainy na przestrzeni ponad 100 lat. Głównym celem pracy jest przegląd działań na rzecz upaństwowienia języka ukraińskiego w podstawowych obszarach realizacji polityki językowej każdego państwa, mianowicie: w sferze regulacji prawnej, kulturowo-językowej i edukacyjnej. Jednym z zadań jest porównanie osiągnięć i porażek dwóch poprzednich ukrainizacji z tą, która odbywa się w chwili obecnej. Z przeprowadzonej analizy wynika, że w przypadku wszystkich trzech ukrainizacji działania zostały najpierw uchwalone na poziomie ustawodawczym, a następnie wdrożone w życie. Największy sukces w obszarze edukacyjnym przypada na drugą ukrainizację i epokę Rozstrzelanego Odrodzenia. Z kolei największe sukcesy na płaszczyźnie kulturowo-językowej odnotowujemy teraz. W artykule podkreślono nieukończony charakter ostatniej ukrainizacji wskutek wojny i znacznej emigracji Ukraińców. Wspomniano również o wewnętrznych i zewnętrznych przeszkodach, które spowalniają realizację strategicznego celu polityki językowej współczesnego państwa ukraińskiego.

Słowa kluczowe: ukrainizacja, polityka językowa państwa, aspekty: prawny, kulturowo-językowy, edukacyjny

Achievements of Ukrainization campaigns in the past and features of Ukraine's modern language strategy

Julia Rysicz-Szafraniec

University of Wrocław, Wrocław – Poland

ABSTRACT. The article is devoted to Ukrainizations spanning over 100 years of Ukraine's history. The main purpose of the study is to review the measures for the nationalization of the Ukrainian language in the basic areas of language policy implementation, in particular, the legal, cultural, linguistic and educational spheres. One of the tasks of research is to compare the achievements and failures of the two previous Ukrainizations with the one currently taking place. The analysis shows that in the case of all three Ukrainizations, the subsequent Ukrainization measures were first legislatively enacted and then implemented. The greatest success in the educational sphere is attributed to the second Ukrainization and the era of the Executed Renaissance. In turn, the greatest successes in the cultural and linguistic spheres are occurring now. The article emphasizes the incomplete nature of the latest Ukrainization as a result of the war and the significant emigration of Ukrainians abroad. It also notes internal and external obstacles that slow down the implementation of the strategic goal of the language policy of the modern Ukrainian state.

Keywords: Ukrainization, state language policy, legal sphere, cultural and linguistic spheres, educational sphere

Вступ

Українізація, або процес утвердження української мови як панівної у сферах освіти, культури, економіки, медицини, армії тощо – це стратегія сучасної мовної політики української держави. Крім новітньої українізації, заходи з утвердження української як мови державного апарату та освіти відбувалися за останні понад 100 років щонайменше двічі. Кожна з попередніх українізацій, на жаль, не тривала достатньо довго, аби зрушити тожсамісні підвалини у мовній поведінці українців, для яких державна мова не набула найважливішого статусу в особистому просторі та побутовому спілкуванні. Сподівання, що пришвидшення тих українізаційних процесів, за якими ми спостерігаємо від 2019 року, принесе бажаний результат, і мова стане націєтворчою підвалиною для з'єднання всього українського суспільства, є великі. Водночас, на відміну від двох попередніх спроб, сучасна ситуація відрізняється невизначеним станом частини українського соціуму, що перебуває у вимушеній еміграції за кордоном. Імовірно повернення цих українців додому може мати істотний вплив на стратегію мовного розвитку української держави в майбутньому.

Метою нашого дослідження є показати здобутки двох попередніх українізацій у їх зіставленні з новітньою українізацією, а також дати відповідь на питання про успіхи і загрози сучасної мовної політики України. Базовими методами аналізу є описовий та порівняльний.

Дослідженість мовної політики та українізацій. Термінологічний апарат розвідки

Мовна політика з українізації різних сфер життя суспільства звичайно реалізовувалася за допомогою державних інституцій, тому дослідження цього питання цікавило не лише мовознавців, а і фахівців з галузі держуправління та істориків. З-поміж оглядових джерел, що висвітлювали, наприклад, правові механізми запровадження і дотримання мовної стратегії, варто згадати праці Олексія Куца (2004), Івана Лопушинського (2010), Наталії Попович (2011), Олени Ялової (2017). Серед історичних студій про перебіг попередніх українізацій вважаємо цінними розвідки Жанни Шевчук (2001), Оксани Гомотюк (2013) та Олега Павлишина (2020). Праці українських мовознавців, які заторкували діяхронічний принцип аналізу цього питання, належать до Лариси Нагорної (2005), Лариси Масенко (2007), Юліане Бестерс-Дільгера, Володимира Кулика, Надії Трач, Сальваторе Дель Гаудіо, Білла Баурінга (2010), а також Лесі Ковач (2018). Тактику і стратегію української мовної політики в освітньому полі вивчали лінгвісти Лілія Яремко, Павел Левчук (2023) та ін. Мовнополітичний досвід немонолінгвальних країн аналізували Богдан Ажнюк (2021) та В. Кулик (2021). Культурологічний аспект мовного планування коментували Юрій Шевчук (2021), Тарас Шамайда (2024), Віталій Портников (2025).

Загальну методологію вивчення мовної політики та освіти опрацювали англійські лінгвісти Роберт Філіпсон (2003) та Гібсон Фергюсон (2006), проте до теми розвитку мови і проблеми стратегічного планування цього розвитку звертався ще всередині 1960-х років польсько-американський мовознавець Ульріх Вайнрайх (1963). Цей учений брав до уваги багатомовні соціуми з домінацією однієї мови над рештою та наголошував на урахуванні передусім освітньо-культурного чинника.

У цілому, такі аспекти, як державно-правове регулювання, освітній чи культурний майданчики, створюють фундамент мовної політики у кожній конкретній державі:

aby opisać politykę językową choćby tylko w odniesieniu do jednego jej wymiaru i tylko w wybranych państwach, należy wziąć pod uwagę co najmniej trzy jej aspekty: prawny, kulturalno-językowy i edukacyjny. Aspekt prawny obejmuje wszelkie regulacje ze strony państwa dotyczące

języka i jego statusu (języki urzędowe). Aspekt kulturalno-językowy odnosi się do działań ukierunkowanych na poprawność językową. Aspekt edukacyjny dotyczy działań w dziedzinie nauczania języków obcych [Pisarek 2008: 11].

Цитована думка польського дослідника цього питання Валерія Пісарека перегукується із загальним визначенням поняття 'мовна політика' в „Енциклопедії державного управління” (2011), де її пропонують розуміти як сукупність ідеологічних принципів та практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у державі, соціумі [Levchenko, Kovalova, Plotnyska 2011: 364]. Там ж підкреслюється, що „Особливо складна мовна політика в багатонаціональній державі, оскільки в ній слід враховувати такі чинники, як дво- або багатомовність, своєрідність національного складу і міжнаціональних відносин, роль окремих мов і їхніх носіїв у громадському житті” [Levchenko, Kovalova, Plotnyska 2011: 364].

Україна тривалий час була двомовною державою, проте складність сучасної мовної політики увиразнюється геополітичною невизначеністю державного статусу в умовах війни. Реагування на несприятливі зовнішні обставини є тактикою в межах державної мовної політики. Натомість запобігання певним внутрішнім чинникам, як-от можливій повторній русифікації через непослідовність та/або нереалізованість українізаційних процесів є і має бути стратегічною підвалиною.

Тактику і стратегію у теперішньому одержавленні української мови ми маємо намір проаналізувати далі, натомість тут варто зупинитися на робочій дефініції української мовної політики. Отже, розуміємо останню як законодавчо погоджену та контрольовану політику з одержавлення та популяризації української мови в усіх сферах життя суспільства та в місцях компактного проживання українців за кордоном.

До цього часу в історії України відбулися дві українізації у межах нового державного утворення – маємо на увазі УНР–ЗУНР (1917–1920) та УРСР (1921–1991). Від 1991 р., тобто відновлення незалежності України, триває третя спроба українізації державного апарату і всіх сфер життя суспільства, *de facto* – третя українізація.

Підсумки першої та другої українізацій

Перша українізація припадає на час першої української державности, тобто Української та Західноукраїнської народних республік (УНР–ЗУНР), що проіснували як федеративне утворення лише 3 роки, з 1917 р. до 1920 р. Незважаючи на такий нетривалий період, вдалося започаткувати справжнє одержавлення української мови в публічній, освітній сферах та в різнома-

нітних інституціях адміністративного апарату. Сприяв цьому передусім один з перших правових актів нової незалежної держави, а саме: „Закон Центральної Ради про державну мову в УНР” (1918). Також на потреби українізації двох з’єднаних у соборну державу українських республік – УНР та ЗУНР – 17 січня 1919 р. постав новий правопис „Головніші правила українського правопису” за редакцією Івана Огієнка. Для забезпечення успішного запровадження норм закону, особливо у більш віддалених від столиці ЗУНР, того ж 1919 року ухвалено „Закон з дня 15 лютого про вживання мови у внутрішньому і зовнішньому урядуванню державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств на Західній Области УНР” [Pavlyshyn 2020].

Попри те, що УНР і ЗУНР, за весь час функціонування перебували у сталому військовому протистоянні з польськими, більшовицькими та іншими військами, започатковано серйозні зміни в українізації освітньої системи та пресо- і книговидавництва. Динаміка мовного та освітньо-культурного відродження за неповні півтора року виконання закону про державну мову мала приголомшливу статистику. Так, засновано багато українських гімназій, Український народний університет, Українську академію наук, Академію мистецтв, Кам’янець-Подільський університет, Національну бібліотеку, Український театр драми та опери. До шкільних, інститутських та університетських програм уперше введено такі предмети, як історія України, українська мова, література, право, географія, етнографія, живопис. Для забезпечення освіти українською мовою увезення шкільних підручників та іншої літератури українською мовою було прирівняне до транспортування хліба і вантажів першої необхідності [Shevchenko 2021]. Однією з найбільш показових цифр успішного втілення українізаційної мовної політики у сфері освіти та культури може бути кількість книговидавань українською мовою порівняно з російською: 1084 станом на 1918 р. проти 386 у 1917 р. [Kraluk 2021].

Стале правове регулювання українізаційних заходів підтримувалося також безпосереднім контролем за дотриманням норм ухвалених законів та розпоряджень. Особлива увага зверталася на додержання україномовності діловодства, преси та освіти. Водночас архівні джерела, що містять інформацію про такі перевірки на західноукраїнських землях, рясніють фактами відсутності кваліфікованих україномовних кадрів в урядових установах ЗУНР чи відвертого саботування українізації:

Діляч Української Центральної Ради Микола Ковалевський, згадуючи свою подорож взимку 1919 р. потягом з Тернополя до Станиславова у супроводі полковника Галицької Армії Гната Стефанєва, зауважив: Коли ми минали якусь станцію і Стефанів побачив польські написи, то страшенно розлютований почав кричати на начальника станції, який переступав з ноги на ногу, явно ігноруючи слова українського полковника. Тоді Стефанів при-

кликав якогось молодшого старшину, що був на станції, і дав йому розпорядження зняти всі польські написи, попереджаючи, що через два дні він буде вертатися до Тернополя і справдить, чи його наказ виконаний. На деяких станціях написи зникли, але на багатьох вони ще залишились [Pavlysyn 2020].

Українська мова викладання у школах мала стати наступним і ключовим, після об'єднання, етапом українізації в УНР–ЗУНР. Подібні процеси, попри постійні внутрішні та зовнішні конфлікти, уже відбулися на той час у межах УНР. Разом з передачею „Акту злуки” від 03 січня 1919 р., уряд ЗУНР одержав також інструкцію стосовно негайних та обов'язкових змін у правописі на своїх землях. З огляду на тривалу історичну неукраїнськість на західноукранських землях та значну русифікацію міст у Наддніпрянській УНР, злам у мовній поведінці та свідомості тодішніх українців вимагав часу і послідовної державної мовної політики. Наступний спогад того ж М. Ковалевського з Центральної Ради прямо свідчить про чітке розуміння загроз першої українізації владою УНР:

Першого дня мого (М. Ковалевського – авт.) побуту в Станіславові я отримав практичну лекцію з українсько-польських відносин. Проходячи якимсь бульваром і втративши орієнтацію, я звернувся до молодого хлопця, якому не могло бути більше як п'ятнадцять–шістнадцять років, питаючи його про якусь вулицю. Спочатку цей хлопець взагалі не хотів відповідати на моє запитання, а потім сказав мені по-польськи, що він може мені показати вулицю, але тільки в польській мові. [...] цей маленький епізод в Станіславові дав мені передсмак цілої проблеми цього туго затягнутого вузла [Pavlysyn 2020].

Остаточна втрата державности призупинила розпочату у період УНР–ЗУНР українізацію. Утім, не надовго – уже у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) (Радянської комуністичної партії більшовиків – авт.) оголосив коренізацію офіційним курсом центральної влади новоствореної СРСР (Союзу радянських соціалістичних республік – авт.), до якого увійшла також Україна як уже Українська соціалістична радянська республіка. Того ж місяця VII конференція КП(б)У заявила про політику українізації, яку українські виконавчі та законотворчі органи відразу ж оформили декретами. Відтак *de jure* розпочалася друга на початку XX ст. українізація. Порівняно з першою за доби УНР, ця українізація не мала державоцентричної мети і була покликана українізувати певні сфери життя, такі як, насамперед, державний апарат і діловодство, освіта і наука.

Українізацію державних структур і підприємств планувалося закінчити до 1 січня 1926 року. Усі робітники і службовці підприємств та установ були зобов'язані вивчити українську мову та скласти відповідний іспит під загрозою звільнення з роботи [Bondarchuk, Danylenko]. Іншим офіційним документом, зокрема постановою найвищого виконавчого органу УСРР від 27 липня 1923 р. „Про заходи в справі українізації шкільно-виховних установ”,

упродовж найближчих двох років, до 1926–1927 рр., планувалося українізувати всю середню і вищу ланки освіти. Професорські посади також могли займати лише ті, хто викладав українською мовою [Homotiuk 2006]. Що цікаво, саме в цих двох сферах, тобто серед чиновників держапарату (1) та серед вищих наукових кадрів (2) – українізація зазнавала сталого уповільнення через її неприйняття:

1. Найбільший відсоток українізації наукових установ мав Київ. На 1.01. 1926 р. тут було українізовано 59% установ, на 1.12.1926 р. – 76%. У решті міст України, крім Ніжина та Кам'янця-Подільського, де українізація сягнула 100%, ситуація кардинально відрізнялася: в Одесі – на 1.01.1926 р. було українізовано лише 13%, на 1.12.1926 р. – 31%; в Дніпропетровську відповідно: 13% та 21%; у Харкові – 29% та 32% [Ibidem].
2. На думку партійних органів, опір українізації в стінах КПІ (Київського політехнічного інституту – авт.) 1923–1924 рр. чинили професори Патон, Прокоф'єв, Кириєнко, Цесмінський. Зокрема, професор Кириєнко протестував проти доповіді голови місцевому, яку той проголошував українською мовою, а професор Патон буцім-то зірвав захист дипломного проекту, виконаного українською [Ibidem].

Політику українізації супроводжувала на той час також нова економічна політика (НЕП), однією з цілей котрої було подолання безробіття через міграцію письменних селян до міст. Отже, українізаційні заходи вписувалися в закладену НЕПом ліквідацію неписьменности, на що скеровувалися державні кошти. У підсумку саме ця стратегічна для економіки мета сприяла найбільшому успіхові якраз освітнього аспекту в тодішній мовній політиці: „Початкове шкільництво (з семирічкою включно) було українізоване від 80% у 1926 році до 88,5% у 1933 році. Українізація середнього (фахового) шкільництва та вищих навчальних закладів відбувалася повільніше: від 19% на 1923 рік, до 28,5% у 1926 році та 69% у 1929 році” [Smolii].

Забезпечення українізації в освіті вимагало наявності відповідної кількості навчальних матеріалів, і протягом найактивнішої фази радянської українізації, з 1923 до 1927–28 рр. вийшло друком 165 підручників з навчання української мови, у тім числі для російськомовних слухачів трудових шкіл [Rysicz-Szafranec 2024: 88]. Дерусифікації міст, поза міграцією україномовних селян, сприяла також активізація пресо- і книговидавництва українською мовою. Згідно з історичними даними, уже „на 1926 рік преса була українізована на 60%, а книжкова продукція – на 83%” [Smolii 2003]. У культурній сфері тогочасна мовна політика також мала чималі успіхи: наприкінці українізаційної політики понад 70% наявних театрів були українські [Smolii 2003]. Це засвідчувало всеохопність українізаційних завдань у сфері культури, а принаймні так їх розуміла українська інтелігенція. На жаль, внутрішні сподівання останньої не справдилися – на державному рівні виникли побоювання, що занадто глибокі соціальні успіхи нової мовної політики можуть відродити

національно-визвольні змагання українців через усвідомлення ними мовної та національної ідентичности.

Від моменту, коли українська наука (в обличчі очільників УНР та ініціаторів першої українізації Михайла Грушевського і Сергія Єфремова) була визнана націоналістичною, а це кінець 1928 – початок 1929 рр., у державній мовній політиці змінилися цілі на злиття всіх радянських націй в одну. З початку 1930-х рр. і до відновлення Україною незалежності (1991) розпочата тоді фактична русифікація втілювалася послідовно і стратегічно. У першому загальнонаціональному переписі населення, здійсненому 10 років після проголошення незалежності, у 2001 р., майже 30% українських громадян назвали рідною мовою саме російську [Khmelko]. Наслідки тривалої русифікації уповільнювали й надалі уповільнюють одержавлення української мови та згуртування українців навколо єдиної державної мови, що ілюструє також хід сучасної українізації.

Перебіг третьої українізації. Успіхи та невдачі станом на зараз

На відміну від двох перших українізацій, третя спроба одержавлення української мови має найдовший перебіг, адже триває досі, починаючи з 1991 р. Правові підвалини для втілення стратегічної мети дерусифікації пострадянської України повстали після 1991 р. не одразу – аж до 2019 р. усі механізми державницької мовної тактики і стратегії спиралися на ухвалений ще за радянських часів документ, а саме: закон „Про мови в українській РСР” (1989). Після 1991 р., і справді, з’явилися нормативно-правові акти та закони, що мали на меті забезпечити державний статус української мови, особливо у публічній та медійній сферах¹, проте несприятлива внутрішньо-політична атмосфера та геополітичний вплив РФ мали істотний вплив на неможливість їхньої повної реалізації. Українізації публічного чи медійного простору не відбувалося – не в останню чергу через удруге ратифіковану у 2003 р. „Європейську хартію регіональних мов або мов меншин”, адже після ратифікації цього документа місцеві ради Дніпра, Харкова та Севастополя ухвалили рішення про надання російській мові додаткових прав як регіональній [Chyuvokunia 2007]. 5 років потому, у 2008 р., рішучим кроком у відновленні статусу державної мови в галузі культури став наказ Кабінету міністрів Укра-

¹ Маємо на увазі Конституцію України (1996), закони „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” (1992), „Про телебачення і радіомовлення” (1993), „Про рекламу” (1996), „Про видавничу справу” (1997), „Про місцеве самоврядування в Україні” (1997). Окремо схвалено також закони й інші документи державної ваги, що мали на меті підтримати розвиток мов національних меншин (див.детальніше тут: [Kovach 2018: 143]).

їни „Про дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів” (2008).

Після 2008 р. два інші правові акти суттєво зменшили потік російськомовного чи російського інформаційного продукту, у тім числі книг та музики. Маємо на думці: 1) закон „Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту” (2016). Статтею 28 цього закону запроваджено дозвільну процедуру на ввезення і продаж російських книг на територію України [Zakon Ukrainy „Pro vnesennia zmin... do zakoniv Ukrainy shchodo obmezhenia...” 2016]; 2) Закон „Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації” (2017), норми якого передбачали 30% українських пісень на радіо і телебаченні та 75% квоти на українськомовний контент [Zakon Ukrainy „Pro vnesennia zmin do... zakoniv Ukrainy shchodo movy...” 2017].

Чому надалі існувала потреба в такій розлогій регуляції? Відповідь на це питання дають статистичні дані зі соціологічного опитування українців, здійсненого у 2011 р. з нагоди двадцятиріччя незалежності: „Сьогодні переважно російською вдома розмовляють 44,5%, а українською – 53,3%. Разом з тим, українську вважають рідною 62% громадян України” [Ukrainska mova za roku... 2011], тобто вже на кілька відсотків менше, ніж у загальнонаціональному переписі з 2001 р., про який ми згадували вище. Ці цифри якнайчіткіше відображають статусність державної мови, що оприявнювалася здебільшого в обігові ділової документації, мові офіційних осіб та урядовців, офіційній мові освітнього процесу. У побутовому спілкуванні та у сфері культури більшу престижність мала, усе ж таки, російська мова [Semkiv 2017].

Щодо освітнього аспекту мовної політики, то ця сфера забезпечувалася до 2017 р. двома законами: „Про освіту” (1996) та „Про вищу освіту” (2002). Однак правова підтримка не означала повного контролю за кожною українською школою чи внз, де й надалі фіксувалися випадки використання української лише на уроках [Danylevska 2013: 61–62] або проведення лекцій не державною, тільки російською мовою [Boiko M. 2021]. Новий закон „Про освіту” від 2017 р. остаточно унеможливив навчання мовами національних меншин, тобто також і російською, починаючи з 5-ого класу початкової школи [Zakon Ukrainy „Pro osvitu” 2017].

Насправді до 2019 р. гостра політична боротьба навколо позицій української мови – не лише в галузях освіти чи культури, а й передусім як державної та мови ділової документації – точилася також у правовому колі. Скажімо, у 2012 р. вищий законодавчий орган України Верховна Рада, що на той час не був прихильний українізації, ухвалив закон „Про засади державної мовної політики”. У ньому впроваджувалося визначення *регіональна мова* поруч з наявним *державна мова* – такою могла бути мова, якою володіє понад

10% населення певного регіону [Zakon Ukrainy „Pro zasady...” 2012]. Подібні інструменти адміністративного сприяння деукраїнізації чітко й однозначно ліквідовано лише 2019 року після ухвалення закону „Про забезпечення функціонування української мови як державної”.

Цей закон вважаємо найважливішим нормативно-правовим актом в історії сучасних українізаційних процесів. Найістотніші його позиції, на нашу думку, такі: 1) категорична заборона місцевій владі втручатися у порядок застосування української мови; 2) перехідний період на виконання букви закону, що, відповідно до різних сфер, може становити від пів року до десяти років; 3) закладена у законі можливість штрафувати порушників закону; 4) утворена інституція уповноваженого із захисту української мови, тобто т.зв. омбудсмена [Zakon Ukrainy „Pro zabezpechennia funktsionuvannia...” 2019]. Ця інституція, що повстала з метою контролювати дотримання закону на місцях, має підтримку серед української громадськості. В обговоренні найновішої публічної доповіді мовного омбудсмена з кінця 2024 р. наголошується значний поступ, порівняно з 2019-м роком:

Ми не бачимо системних порушень, як було роками раніше. Українська стала по-справжньому мовою освітнього процесу. [...] Одне із останніх опитувань свідчить, що на українську мову у побуті перейшли 65% громадян» (останні показники – також на рівні дописів в інтернеті, яких українською вперше за 6 років дії закону нарахували понад 50%). Організовано кілька сотень мовних курсів, а також більше 70 мовних програм для опанування українською на місцевому рівні, в усіх областях, у т.ч. й у багатодіалектному Закарпатті [Khoroshchak, Krechetova 2024].

Водночас, зі слів колишнього уповноваженого із захисту мови Тараса Кременя, на кінець 2024 року не досягнуто або помічено регрес, зокрема, у створенні необхідних нормативно-правових та інституційних умов для вивчення української мови за кордоном, а також для державної сертифікації перевірки і підтвердження рівня володіння української як іноземної [Pavluk 2024]. Загрозливим омбудсмен вважає також те, що „...лише 37% учнів спілкуються з друзями українською мовою, а 39% – вдома. Крім того, на 10% зменшилася кількість учнів, які надають перевагу українській мові в інтернеті” [Pavluk 2024].

Хвильовий регрес можна спостерігати також і в Польщі чи сусідніх з нею країнах, куди від початку повномасштабного вторгнення емігрувало понад 14 мільйонів українців [Levchuk 2024: 48]. У деяких соціолінгвістичних дослідженнях [Yaremko, Levchuk 2023; Protassova, Yelenevskaya 2024] та публіцистичних текстах [Mykhailovska 2024] підкреслювалася зміна мовної поведінки українців за кордоном у бік поширення україномовності в побуті. З'являлися, проте, і оглядові статті про неукраїнську мовну поведінку сучасних біженців [Pavlenko 2023]. На наш погляд, нерівна пози-

тивна динаміка новітньої українізаційної хвилі за межами України спричинена рядом чинників. По-перше, російськомовним середовищем серед емігрантів, особливо у Німеччині та Франції, куди чимало українців з російською мовною ідентичністю виїхало ще на початку 1990-х рр. По-друге, прагненням якомога швидше опанувати мову нової країни, що стало пріоритетнішим за підтримку україномовного побутового спілкування. По-третє, важчим доступом до таких українських культурних продуктів, як паперова книга, театральна вистава, фільм тощо. По-четверте, відсутністю системної співпраці з усіма урядами держав, котрі надали притулок українським біженцям, у можливості забезпечити місцем, кадрами та навчальними матеріалами для збереження української мови та культури серед біженців². Скажімо, у Польщі серед усіх державних інституцій передусім Генеральне консульство України у Кракові найактивніше сприяло навчанню дітей української мови [Pidruchnyky dla ukrainskykh shkolariv u Krakovi... 2025].

Неоднотайність українізаційної хвилі у родинях, що виїхали, наприклад, до Польщі на початку війни, підтверджує також здійснене нами соціолінгвістичне опитування у травні 2025 р., серед учнів середньої школи та ліцею з українською мовою викладання в місті Легниця – *Zespół szkół ogólnokształcących im. Bohdana Ihora Antonicza*. Так, зі 45 анкетованих українців у віці 10–18 років одна особа (2%) з російськомовною побутовою практикою до еміграції відповіла, що українська нині є лише у школі, а спроби перейти на цю мову в побуті, хоч і були, та закінчилися марно через брак україномовного оточення та заслабку мотивацію. Двоє респондентів (4%) зазначили, що, якщо раніше, до еміграції, розмовляли по-різному – як українською, так і російською, то від 24 лютого 2022 р.і переїзду спілкуються лише російською, адже потреби вчити української немає. Так само, як і зберігати її в побуті. Чотири респонденти (8%) відповіли на питання про мовну поведінку в Україні так, що домінувала російська, однак з початку вторгнення родина спробувала перейти на українську, і такі спроби утримує й надалі. Вісім опитаних (17%), які також спілкувалися до 2022 р. переважно російською, відзначили подібну тенденцію, підкреслюючи, однак, що перейшли в побуті на українську мову й роблять це надалі. 30 анкетованих школярів (66%) як мали, так і мають українську мовну практику вдома та у школі.

² На прикладі міста Вроцлав можемо засвідчити, що українсько-польське обговорення подібної можливої співпраці на місцевому рівні, і справді, відбулося на початку повномасштабного вторгнення. Працівниця Відділу з міжнародної співпраці м. Вроцлав Сара Блейвас зазначила, що ініціювали цю розмову радниці Олени Зеленської, дружини Президента України. У менших же містах організація розмовних клубів чи суботніх шкіл з української мови здійснюється і надалі за рахунок волонтерства місцевих українців. Ідентична ситуація простежується й у більшості малих міст Німеччини та Франції.

На думку Т. Шамайди, імовірне повернення до України дітей, які досі мають амбівалентну мовну тожсамість, може загрожувати українізаційним звершенням. Філолог і публіцист підкреслює: „Можна було б для цих дітей зробити привабливі онлайн курси, надавати безкоштовну літературу, показувати мультфільми, фільми тощо. Але мовна політика серед українців за кордоном і культурна дипломатія, яка ведеться державою, провалена” [Husejnova 2024].

Тим не менше, якщо законодавчо-правовий аспект мовної політики за кордоном, і справді, не реалізується згідно з нашими побажаннями чи баченнями, на місці державних інституцій і програм виникли та досі діють недержавні волонтерські ініціативи, для прикладу – безкоштовні розмовні клуби. Їхні учасники з південних і східних областей України наголошують на важливості таких клубів для вивчення державної мови: „Майже за пів року занять я змогла повністю перейти на українську. Але це непросто. На це треба час. Люди переходять, поступово переходять” (Ольга із Запоріжжя, липень 2024) [Mykhailovska 2024].

Законодавче поле, хоч і з запізненням, також створюється: у березні 2024 р. урядом України схвалено „Державну цільову національно-культурну програму забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року”. У її межах діятиме спецпроект зі збільшення інформаційних кампаній та інших заходів з промоції української мови в Україні та світі [Tarasenko 2024: 280]. Реалізацією зазначеного спецпроекту могли б бути міжурядові домовленості між Україною та країнами, які прийняли значну кількість українських біженців, про надання можливості українським учням (і не лише) вивчати українську мову як другу іноземну у школах чи складати випускні іспити з української мови тощо. З усього цього, наприклад, у Польщі, щойно з вересня 2025 р. впроваджується останнє [Język ukraiński na maturze... 2025], і не тільки в освітніх закладах з українською мовою навчання – таких на всю Польщу є п'ять [Romaniuk, Jakubowska-Krawczyk 2022: 192].

Натомість нещодавня новина про можливість вивчати в польських школах українську мову як другу іноземну, що активно розголошується в публічному польському дискурсі, жодним чином не пов'язана і не впливає з дій українського чи польського міністерств освіти [Rogowska 2025]. Це підтвердив під час промоційної зустрічі розробник освітньої програми з навчання української мови як іноземної Павел Левчук. А якраз такий крок, на його думку, „może uratować ten język od zapomnienia przez migrantów z Ukrainy” [Levchuk 2024: 217].

Отже, на цьому етапі новітньої українізації можемо ствердити, що освітній складник мовної політики України – як усередині держави, так і за її межами, – набуває рис стратегії. Судячи з поданих вище даних, саме діти

вимагають найбільшої мотивації для продовження спілкування українською мовою у школі та в інтернеті, а отже, роль учителя повинна бути провідною. Особливо це важливо для дітей, які проживають в еміграції та не мають на щодень переваги україномовного оточення. Реванш проросійських політиків у Грузії наприкінці 2024 р. [Bura 2024] є показовим сигналом браку стратегічної мовної політики в цій країні. Черговим застереженням проти уповільнення українізаційних заходів в Україні та серед українських емігрантів вважаємо радикальну русифікацію на окупованих українських землях, для прикладу – позбавлення права на медичне обслуговування осіб без російського паспорта [Yarema 2024]. Зважаючи на украї агресивні методи країни-окупанта з деукраїнізації захоплених земель, важливо розуміти та передбачати ймовірні наслідки бездіяльності державних інституцій в аспекті культурно-мовного чи освітнього виховання українців – як в Україні, так і за її межами. Так само, як важливо знати й усвідомлювати причини поразок двох перших українізацій, задля їхнього неповторення.

Висновки

Підсумовуючи досягнення, а також невдачі українізаційних процесів за останні понад 100 років, спершу візьмемо для порівняння дві попередні українізації – як такі, що відбулися. Отже, в обох із них спільними були: 1) правове забезпечення перебігу нової мовної політики; 2) наголос на освіті українською мовою (як середній, так і вищий); розвиток наукових центрів для майбутнього виховання дидактичних кадрів; 3) українізація пресо- і книговидавництва для реалізації культурного аспекту з українізації суспільства; 4) остаточна поразка зі стратегічного погляду через зовнішні та незалежні від ініціаторів обставини, а також через внутрішнє гальмування непереконаною до України частиною суспільства. Відмінності простежуємо такі: 1) різний час і, відповідно, різні результати виконання українізаційних завдань – друга українізація мала їх значно більше з огляду на довший термін; 2) різна мета – друга українізація не мала на меті одержавлення мови задля інтеграції навколо неї суспільства.

Новітня мовна політика України, що відзначається наступальним характером уже третьої українізації, точиться у тих же площинах, що і попередні: 1) утворено фундамент у правовому колі, а „мовний закон” від 2019 р. контролюється окремим органом і небайдужим українським громадянством; 2) культурно-артистичне середовище всередині держави українізовано цілком; 3) dokonano максимуму зусиль з українізації освіти в Україні, робляться починання у цій сфері також за кордоном. Можна сказати, що третя українізація набула, врешті, рис стратегії, особливо у контексті виходу поза межі

України з метою ширити знання про українську мову та культуру. Однак освітній аспект вважаємо поки що найбільш недоопрацьованим у рамках реалізації чинної мовної політики.

Третю українізацію відрізняє від двох перших спроб також незавершеність. Спільним, натомість, є досі та сама перешкода ззовні, що і раніше, за останні понад 100 років, нівелювала українізаційні досягнення, не дозволивши згуртувати навколо мови українське суспільство.

References

- Azhniuk B., *Movna polityka: Ukraina i svit*, Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2021.
- Besters-Dilger Yu. (red.), Masenko L., Kulyk V., Trach N., Del Gaudio S., Bauring B., *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini*, Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiia, 2010.
- Boiko M., *Movna sytuatsiia u sferi shkilnoi ta vyzoi osvity Donechchyny na pochatku XXI st. (za rezaltatamy sotsiolinhvistychnoho doslidzhennia)*, 2021, <http://www.tsatu.edu.ua/im/wp-content/uploads/sites/24/bojko.pdf>
- Boiko O., *Ukrainska narodna respublika*, http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_Nar_Republika
- Bondarchuk P., Danylenko V., *Ukrainizatsii polityka*, http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainizatsii_polityka
- Bura I., *U Hruzii znannia derzhavnoi movy bilsh ne bude oboviazkovym dlia derzhsluzhbovtiv: zminy do zakonu*, 15.12.2024, <https://glavcom.ua/world/world-politics/znannja-derzhavnoji-movi-v-hruziji-bilsh-ne-bude-obovjazkovim-dlja-kerivnikiv-derzhustanov-zmini-do-zakonu-1036143.html>
- Chyvokunia V., *Yushchenko perezavantazhyv matrytsiu*, 25.04.2007, https://web.archive.org/web/20070502010232/http://www.pravda.com.ua/news_print/2007/4/25/58014.htm
- Danylevska O., *Typy movnoi povedinky kyivskykh shkoliariv*, „Ukrainska mova”, 2013, no. 2, s. 56–67.
- Ferguson G., *Language planning and education*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Homotiuk O., *Superechlyvist polityky „ukrainizatsii” ta yii vplyvu na rozvytok ukrainoznavstva*, „Ukrainoznavstvo”, 2006, no. 4, s. 127–134, <http://lohocoust.blogspot.com/2013/10/superechlyvist-polityky-ukrayinizaciyi.html>
- Huseinova O., *Taras Shamaida: „Movna polityka sered ukraintsiv za kordonom i derzhavna kulturna dyplomatiia – provaleni”*, 22.02.2024, 07:46, <https://ukr.radio/news.html?newsID=103528>
- Język ukraiński na maturze w roku szkolnym 2025/2026*, 2.03.2023, <https://www.portaloswiatowy.pl/zmiany-w-prawie-oswiatowym/jezyk-ukrainski-na-maturze-w-roku-szkolnym-20252026-23102.html>
- Khmelko V., *Linhvo-etnichna struktura ukrainy: rehionalni osoblyvosti ta tendentsii zmin za roky nezalezhnosti*, <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/707e079a-fa2e-4efd-a30c-b05539a42f05/content>
- Khoroshchak K., Krechetova D., *Chomu dvomovnist – nebezpechna, a lahidna ukrainizatsiia bilsh neaktualna? Interviu z movnym ombudsmenom*, 24.10.2024, <https://life.pravda.com>.

- ua/society/chi-ye-shche-misce-lagidniy-ukrajinizaciji-poyasnyuye-movniy-ombudsmen-interv-yu-304453/
- Kniazhytskyi M., *Ukrainomovna estrada: movda chy pryntsyyp? Interviu Vitaliia Portnykova dlia filmu „Mova Svobody”*, <https://tinyurl.com/4jv8e7um>
- Kraluk P., *Rusyfikatsiia proty ukrainizatsii. Ukraina u 1920–1930-kh rokakh*, 7.11.2021, <https://www.radiosvoboda.org/a/30707046.html>
- Kulyk V., *Movna polityka v bahatomovnykh krainakh: Zakordonnyi dosvid ta yoho prydatnist dlia Ukrainy*, Kyiv: Dukh i Litera, 2021.
- Kuts O., *Movna polityka v derzhavotvorchykh protsesakh Ukrainy*, Kharkiv: KhNU im.V. Karazina, 2004.
- Levchenko O., Kovalova T., Plotnytska I., *Movna polityka*, [v:] *Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia: u 8 t.*, red. V. Kniaziev, vol. 1, Kyiv: NADU, 2011, s. 364–365.
- Levchuk P., *Wielojęzyczność migrantów wojennych z Ukrainy w Polsce*, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, 2024.
- Lopushynskyi I., *Derzhavna movna polityka v Ukraini*, Kherson: Oldiplius, 2010.
- Masenko L., *(U)movna (U)kraina*, Kyiv: Tempera, 2007.
- Masnenko V., *Naukova sfera pidradianskoi Ukrainy v umovakh ukrainizatsii 1920-kh rokiv*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 2016, vol. LXXI, sectio F, https://bc.umcs.pl/Content/27590/PDF/czas4057_71_2016_spis_tr.pdf
- Mykhailovska M., *Shchob ne asotsiiuvaly z rosiianamy: ukraintsi za kordonom napolehlyvo vchat ridnu movu*, 31.07.2024, <https://argumentua.com/stati/shchob-ne-asotsiyuvali-z-rosiyanami-ukraintsi-za-kordonom-napoleglivo-vchat-ridnu-movu>
- Nahorna L., *Politychna mova i movna polityka. Diapazon mozhlyvosti politychnoi linhvistyky*, Kyiv: IPED NAN Ukrainy, 2005.
- Pavlenko V., *Chomu ukraintsi v Nimechchyni chasto spilkuutsia rosiiskoiu i yak tse vypravyty*, 6.02.2023, <https://texty.org.ua/articles/108980/chomu-ukrayintsi-v-nimechchyni-chasto-splikujsja-rosijskoju-i-jak-tse-vypravyty/>
- Pavliuk A., *Naibilshyi vyklyk – upovilnennia ukrainizatsii. Movnyi ombudsmen rozpoviv pro zavdannia na 2025 rik*, 19.12.2024, <https://life.pravda.com.ua/society/u-2024-roci-ukrajinizaciya-spovilnilasya-movniy-ombudsmen-305457/>
- Pavlyshyn O., *Natsionalizatsiia publichnoho prostoru ta movne pytannia u Skhidnii Halychyni v period 1918–20 rr.*, „Ukraina moderna”, 2020, no. 29, uamoderna.com/images/archiv/29-2020/UM29_Pavlyshyn.pdf
- Philipson R., *English-only Europe?: Challenging language policy*, London–New York: Routledge, 2003.
- Pidruchnyky dlia ukrainskykh shkoliariv u Krakovi: Henkonsulstvo Ukrainy spriyalo zabezpechenniu yakisnoi osvity za kordonom*, 4.09.2025, <https://krakow.mfa.gov.ua/news/pidruchniki-dlya-ukrayinskih-shkolyariv-u-krakovi-genkonsulstvo-ukrayini-spriyalo-zabezpechenniu-yakisnoyi-osviti-za-kordonom>
- Pisarek W., *Polityka językowa w wybranych krajach europejskich*, [w:] *Polska polityka językowa w Unii Europejskiej*, red. J. Warchala, D. Krzyżyk, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008, s. 79–105.
- Popowych N., *Rozvytok movy yak viddzerkalennia vplyvovoi roli derzhavy*, „Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy”, 2011, no. 2, s. 267–275, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2011_2_37

- Protassova E., Yelenevskaya M., *Changes in the immigrant Russian-speaking family during the war in Ukraine*, „Frontiers in Psychology”, 2024, no. 15, Frontiers | Changes in the immigrant Russian-speaking family language policy during the war in Ukraine.
- Rogowska K., *Uczniowie będą uczyć się ukraińskiego jako drugiego języka? Taka możliwość to nic nowego*, 24.06.2025, <https://prawda.org.pl/jezyk-ukrainski-w-szkolach/>
- Romaniuk S., Jakubowska-Krawczyk K., *Ukraiński jako język mniejszości narodowej w podstawie programowej MEiN. Cele i wyzwania kształcenia ukrainistycznego w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 2022, t. LXX, z. 10, s. 189–203.
- Rysicz-Szafraniec J., *Ukrainske movoznavstvo 1920-kh rr. ta sovitska ukrainizatsiia (na materialii „Zapysok Istorychno-Filolohichnoho Viddilu VUAN” [1923–1931])*, „Heteroglossia”, 2024, no. 16, s. 85–102.
- Semkiv V., *Movne stanovyshche: lipshe, ale ne nailipshe*, „Zbruch”, 9.11.2017, <https://zbruc.eu/node/72859>
- Shevchenko V., *Ukrainizatsiia doby vyvzvolnykh zmahan 1917–1921*, http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinizatsija_doby_vyvzvolnykh_zmahan_1917_1921
- Shevchuk Yu., *Mova v suchasnomu kinematohrafii Ukrainy*, „Zbruch”, 26.01.2021, <https://zbruc.eu/node/102930>
- Shevchuk Zh., *Movna polityka v Ukraini (kinets 50-kh – pochatok 90-kh rr.XX st.)*. Dys. ... kand. istor. nauk, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy: Kyiv, 2001.
- Smolii V. (red.), *„Ukrainizatsiia” 1920–1930-kh rr.: peredumovy, zdobutky, uroky. Kolektyvna monohrafiia*, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003, https://shron1.chtyvo.org.ua/Danylenko_Viktor/Ukrainizatsiia_192030-kh_rokiv_peredumovy_zdobutky_uroky.pdf
- Ukrainska mova za roky nezalezhnosti*, 25.08.2011, <https://glavcom.ua/publications/115102-ukrajinska-mova-zaroki-nezalezhnosti.html>
- Verbytskaa L., Babiia I., Botvyna T., Konivitskaa T., Khlypavkaa H., *The language education and the language component as an element of countering hybrid threats in Ukraine*, „Cognitive Studies”, 2023, no. 23, <https://journals.ispan.edu.pl/index.php/cs-ec/en/article/view/cs.2922/8476>
- Weinreich U., *Languages in contact: Findings and problems*, New York: Mounter Publishers, 1963.
- Yalova O., *Movna polityka v Ukraini v konteksti zakonoproektiv pro movy*, „Naukovyivisnyk natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav”, 2017, no. 1 (102), s. 21–28.
- Yarema O., *Nasylnytska rusyfikatsiia na okupovanykh terytoriiakh staie krytychnoiu*, – TsNS, 10.09.2024, <https://detector.media/infospace/article/231988/2024-09-10-nasylnytska-rusyfikatsiya-na-okupovanykh-terytoriyakh-staie-krytychnoyu-tsns/>
- Yaremko L., Levchuk P., *Language consciousness and Ukrainian students’ attitudes towards the Ukrainian language in a time of war*, „Cognitive Studies”, 2023, no. 23, <https://journals.ispan.edu.pl/index.php/cs-ec/en/article/view/cs.2922/8476>
- Yefimenko H., *Ukrainska radianska derzhava*, http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava
- Zakon Ukrainy „Pro osvitu”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Zakon Ukrainy „Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo movy audiovizualnykh (elektronnykh) zasobiv masovoi informatsii”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19#Text>

Zakon Ukrainy „Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo obmezhennia dostupu na ukrainskyi rynok inozemnoi drukovanoi produktsii antyukrainskoho zmistu”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-19>

Zakon Ukrainy „Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>

Zakon Ukrainy „Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>